

**„ATHILA” M. OLÁHA
W PRZEKŁADZIE POLSKIM I BIAŁORUSKIM
(Z WYNIKÓW ANALIZY PORÓWNAWCZEJ SŁOWNICTWA)**

**WIELOJĘZYCZNOŚĆ I WIELOKULTUROWOŚĆ
NA POGRANICZU POLSKO-WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIM**

Pod redakcją

Zofii Abramowicz

Materiały z międzynarodowej
konferencji naukowej
Białystok-Supraśl, 27-29 maja 2002

Białystok 2002

W danym krótkim referacie nie sposób przedstawić wszystkich wyników analizy porównawczej słownictwa tych dwóch XVI-wiecznych przekładów (zob. o nich: Brückner, 1886; por. Zoltán, 1996). W celu zasygnalizowania wyników, których można oczekiwać po tego rodzaju badaniach, wybrałem pewne szczegóły, które mogą przyjść nam z pomocą przy rozwiązywaniu poszczególnych problemów filologicznych powstania i bytowania tych przekładów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

I. Jak wiadomo, „Athila” M. Oláha jest chronologicznie pierwszym utworem literatury węgierskiej (napisanym wprawdzie nie w języku węgierskim, lecz po łacinie), który został przetłumaczony na język polski (1574), i następnie – z języka polskiego – też na starobiałoruski (k. 1580). W literaturze przedmiotu zostało wypowiedziane przypuszczenie, że krakowskie wydanie polskiego tłumaczenia tego utworu pióra Cypriana Bazylika z r. 1574 w jakiś sposób mogło być związane z obraniem Stefana Batorego na tron polski (Kot, 1956: 125), ale jak dotąd nie udało się tego udowodnić. Wybitny znawca dawnych polsko-węgierskich związków literackich Jan Ślaski sformułował stan badań w tym zakresie następująco: „Chciałoby się szukać bliższego związku bezpośredniego między *Historiją spraw Atyle, króla węgierskiego* a zabiegami Batorego o tron polski. Chronologia pozwala jednak upatrywać w przekładzie Bazylika jedynie literackiej zapowiedzi mającej niebawem nastąpić elekcji” (Ślaski, 1991: 28). Za istnieniem takiego związku przemawia szereg czynników, m. in. interes i niezaprzeczalna sympatia Cypriana Bazylika do spraw węgierskich (Kot, 1956: 124-125), oraz fakt, że niedługo po koronacji Stefana Batorego Cyprian Bazylik otrzymał od króla siedem łanów ziemi w dożywotne użytkowanie (PSB, I: 374-375). Jednak tekst tego nadania (Toruń, 25 listopada 1576 r.) jest zbyt ogólnikowy, nie wymienia żadnych konkretnych usług Cypriana Bazylika, powołuje się tylko na poradę bliżej nie określonych doradców królewskich („quia nos postulationibus nonnullorum consiliariorum nostrorum pro nob. Cypriano Basilico ad nos factis adducti, ipsi ... in villa nostra Moszczona, ad capitaneatum Mielnicensem spectante, septem laneos sive mansos ... in possessionem et usumfructum dandos et concedendos esse duximus” – Wierzbowski, 1900-1904, II: 19, nr 30). Trzeba zaznaczyć, że chronologia – wbrew cytowanemu pogładowi Jana Ślaskiego – nie przeczy tej możliwości, ponieważ o kandydaturze Batorego jako o alternatywie odpowiadającej interesom Turcji wypowiedział się przed sejmem warszawskim poseł sułtana 11 września 1574 r. (Szádeczky, 1887: 77), a na krakowskim druku z przekładem Cypriana Bazylika nie ma ścisłej daty, on mógł się ukazać i w ostatnim kwartale, nawet w samym końcu tego samego roku. Więc fakty znane z historii tego okresu chociaż nie wykluczają, ale i nie potwierdzają podejrzenia, żeby ukazanie się tego dzieła w polskim przekładzie było związane z kampanią wyborczą Batorego.

Myślę jednak, że świadectwo istnienia takiego związku dostarcza nam sam tekst przekładu Cypriana Bazylia. Już Aleksander Brückner zauważył, że Bazyliek trzymał się bardzo dokładnie łacińskiego oryginału Oláha („Der Uebersetzer entledigte sich seiner Aufgabe mit demselben Abstände, den er bei seinen übrigen zahlreichen Uebersetzungen beobachtet hat: vielleicht mehr als irgend ein anderer Schriftsteller des XVI. Jahrh. hat er seinem Polnisch den feierlich schleppenden, der lateinischen Phrase abgehörten Ton verliehen, sich so eng an die Vorlage gehalten, dass er nicht nur deren Wortstellung möglichst beachtete, sondern auch einzelne offenkundige Latinismen mit herüber nahm” – Brückner, 1886: 351). Powszechnie uważa się Bazylia – na podstawie przede wszystkim jego tłumaczenia dzieła „De Republica emendanda” Andrzeja Frycza Modrzewskiego – za jednego z najlepszych tłumaczy swego czasu, por.: „Zachwalonej zdolności poetyckiej Bazylia nie pozostało żadnej pamiątki [...], za to wszystkie tłumaczenia jego odznaczają się dziwnie na swój czas pięknym i poprawnym językiem. Z prozaików polskich złotego okresu literatury naszej jest najpierwszym i żaden z współczesnych porównania z nim nie wytrzyma” (Kazimierz Władysław Wójcicki, (w:) Encyklopedia Powszechna, II: 1076); „Dzieło *O poprawie Rzeczypospolitej* przełożył dokładnie i ślicznym językiem mieszczanin sieradzki, Cyprian Bazyliek” (Chrzanowski, 1930: 120); „Popularność *Naprawy Rzeczypospolitej* w pewnej mierze była zasługą starannego przekładu Bazylia” (Kot, 1956: 126). W świetle powyższych chwalebnych ocen dokładności Bazylkowych przekładów trudno przypisać niedbałości czy niewiedzy tłumacza rozbieżność w jednym szczególnie charakterystyki Attyli:

Olahus 1568:	Bazyliek 1574:	Rps. Rac. k. 1580:
Athila Hungarice Ethele dictus statura media fuit, pectore et humeris latis, capite ad membra caetera aequo, fusca facie, oculis nitentibus, ipso intuitu severitate quandam praese ferentibus, rarus barba, simo naso...	Atylá tedy ktorego po Węgier/sku zowa Etele był średniego wzrostu / pierś y rąmion byrokich, głowy we-/dle inbnych członkow pomiernej, twa-/rzy czarnáwey, oczu swiátych, ná we-/zrzeniu frogóść iákąś w sobie máiących / brody rzadkiey, <i>nośá zákrzywionego</i> ...	Атыль ^л тогды, которого по 8го ^р ски ^и зовуть этэле бы ^л сече ^н е ^н е ^н 8зро ^т у / пер ^с е ^н и плече ^н шыроки ^х головы во ^л е иньшы ^х чло ^к о ^в поме ^н ое, об ^л и ^ч я ч ^е р ^н а ^в о ^г о, о ^ч ю св ^ѣ т ^л ы ^х , на ^о згл ^а де бы ^с т ^р о ^с т ^ь ма ^ю сь в соб ^ѣ ма ^л юч ^о , боро ^д ы р ^ѣ д ^к ое, <i>носа за^кр^ыв^лено^го</i> ...

Z płaskonosego Attyli Oláha w przekładzie Bazylia został mężczyzna z orlim nosem; takiego samego Attylę widzimy oczywiście też w tekście starobiałoruskim opartym na przekładzie polskim. Jestem przekonany, że „król węgierski” zmienił kształt swojego nosa w procesie przekładu z łaciny na polski nie przypadkowo, lecz całkiem umyślnie – w celu przybliżenia wyglądu legendarnego przodka Węgrów do rzeczywistych rysów węgierskiego pretendenta na tron Rzeczypospolitej (ikonografię Stefana Batorego zob. Komornicki, 1935). O tym, że współcześni rzeczywiście przyrównywali Batorego do Attyli, niedwuznacznie świadczy Joachim Bielski, który przy opisanu wyglądu króla zauważył: „Był to Pan wysokiej wrody, i krafny dofyć, twa-/rzy poięgłey, płci rumiano czarney, włofow czarnych, á zębow dzi-/wnie białyeh, *nośá kęs zákrzywionego, z iákim / poşpolicie Attyllę málujeq*” (Bielski, 1597: 804). Chyba nie malowaliby Attyli „pospolicie” z „zakrzywionym nosem”, gdyby w 1574 roku Cyprian Bazyliek nie dostosował jego domniemych rysów do rzeczywistego portretu Stefana Batorego.

2. Imię huńskiego króla Miklós Oláh zapisywał w swoim łacińskim tekście konsekwentnie jako *Athila* (Olahus, 1938), co Cyprian Bazyliek oddaje w swoim polskim przekładzie również konsekwentnie w mianowniku jako *Atylá*; w przypadkach zależnych i w derywatach

rdzeń występuje w postaci *Atyl-* z wyjątkiem jedyne go odstępstwa w formie przymiotnika dzierzawczego, gdzie pod wpływem oryginału występuje *-th-*: w obozie *Athyłowym* < *in castris Athilae* (Bazyliek, 1574: G 4).

W rękopiśmiennym przekładzie starobiałoruskim imię Attyli zaświadczone 170 razy. W większości przypadków (165 razy) zapis starobiałoruski dokładnie odpowiada polskiej pisowni Cypriana Bazylia, tj. w mianowniku mamy formę *АТТІЛА*, a w przypadkach zależnych i w derywatach rdzeń występuje w postaci *АТТІЛ*: *АТТІЛЮ* (Asg.), *АТТІЛН* (GDL sg.), *АТТІЛѢ* (Isg.), *АТТІЛѢ* (adject. poss. Nsg. masc.) itp. W pozostałych 5 przypadkach w starobiałoruskim tekście mamy cyrylicą transliterację *ll*, co nie mogło być sugerowane przez wzorzec polski (ani przez oryginał łaciński, jeżeli przypuścimy, że tłumacz białoruski obok polskiego przekładu Bazylia zaglądał też do łacińskiego wydania tekstu Oláha): *АТТІЛ^л* Nsg. (< *Atylá*) A. 181₇; 182₂₅; *АТТІЛ^л* Nsg. (< *Atylá*) A. 180₁₅; *АТТІЛ^л* acc. (< *Atylę*) A. 182₁₉; *АТТІЛ^лѢ* adject. poss. Gsg. fem. (< *Atylowey*) A. 181₁. Tych 5 zapisów z podwójnym *-ll-* w porównaniu z 165 zapisami z pojedynczym *-l-* jest niewiele, ale więcej od tego, żeby zakwalifikować pisownię z podwójnym *-ll-* prosto jako błąd kopisty. Bardziej prawdopodobnym wydaje mi się przypuszczenie, że tłumacz białoruski, zanim zajął się przekładaniem tekstu Bazylia, zapoznał się z historią Hunów też z jakiegoś innego źródła, w którym imię Attyli pisano – chociaż może i nie całkiem konsekwentnie – z podwójnym *-ll-*. Takim źródłem mogła być „Kronika polska, litewska, zmódzka i wszystkiej Rusi” Macieja Strykowskiego (Królewiec, 1582). W tym dziele – obok przeważającej ilości form z pojedynczym *-l-* (*Atila*, *Atilin*, *Atilowych* itp.) – mamy też sporo form z podwójnym *-ll-*: *Atilla*, *z Atilla*, *przy Atilli*, w *Historiey Atillowey*, *przez Atillę* (Strykowski, 1582: 53–54, 71). Jeżeli pisownia typu *АТТІЛ^л* w starobiałoruskim przekładzie rzeczywiście wzoruje się na (tak samo niekonsekwentnej) praktyce Strykowskiego, to ta okoliczność pozwoliłaby sprecyzować datę powstania tego przekładu i całego zbioru, w którym się znajduje (rękopis nr 94 Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu). Rękopis ten (znany w filologii wschodniosłowiańskiej przeważnie pod nazwą „Познанский сборник”) datuje się na ogół „ok. 1580 r.”; zakładając znajomość „Kroniki” Strykowskiego przez tłumacza białoruskiego moglibyśmy to zmodyfikować na „po 1582 r.” Za takim stanem rzeczy przemawia przede wszystkim to, że „w pobliżu” (w czasie i przestrzeni) nie udało mi się dotrzeć do innych polskich czy wschodniosłowiańskich źródeł rzucających światło na te „dziwne” formy imienia Attyli w tekście starobiałoruskim.

3. Można by też przypuścić, że tłumacz białoruski formy z podwójnym *-ll-* zapożyczył nie z „Kroniki” Strykowskiego, lecz bezpośrednio ze źródeł węgierskich. W tekstach łacińskich średniowiecznych kronik węgierskich formy z *-ll-* (obok z *-l-*) są poświadczane już od końca XV w. (*Atilla* ~ *Atylla*, zob. np. SRH I: 261₂₉, 263₂₈, 264₃₀; 265_{18, 19}, 266_{25, 26}, 268₃₂; 269₃₃; 267₃₀; 268₃₂; 269₃₃; 271₂₈, 274_{28, 29, 32}, 276_{28, 34, 36}; 278₂₄, 279₃₃, 280_{3, 27}, 281₇, 282_{16, 41}). Wobec braku takich form w tradycji zachodniej (por. Maenchen-Helfen 1997: 261–263) musimy widzieć w tych formach odzwierciedlenie realnej wymowy węgierskiej. W języku węgierskim pomimo tradycyjnej pisowni *Atilla* wymawia się to popularnie wśród Węgrów imię jako [’átil:a], tj. tak, jak gdyby pisano *Atilla*. Formy z *-ll-* pojawiają się w tekstach węgierskich wraz z pierwszymi wzmiankami w nich o huńskim królu (w rękopisach od r. 1527, w tekstach drukowanych od r. 1559; szczegóły zob. Zoltán, 2000), więc taka wymowa powinna być dosyć stara, ona może sięgnąć nawet XV w.

Żeby móc samodzielnie czerpnąć ze źródeł węgierskich, tłumacz białoruski powinien był znać łacinę albo/i język węgierski. Na pytanie, czy on znał łacinę, na podstawie samego tekstu można odpowiedzieć przecząco. Mianowicie rozdziały książki Cypriana Bazylia

oznacza wyrazem *kápitulá*, co tłumacz białoruski konsekwentnie oddaje cerkiewizmem *знава*. Jednak wyraz *знава* w tekście starobiałoruskim jest zaświadczony jeszcze w jednym miejscu:

<i>Olahus 1568:</i>	<i>Bazylik 1574:</i>	<i>Rps. Rac. k. 1580:</i>
Memorant Athilam eo die natum fuisse, quo C. Iulium Caesarem, et Idbus Martiis mortuum, quibus ille in Capitolio tribus ac viginti confossus erat vulneribus.	Atylá vrodził / nie był tego dnia kthorego Iulius Cze-/sar, á vmárl piętnastego dnia Már-/cá, kthorego ten Iulius w <i>Kápitulum</i> / Rzymkim, dwudzieřtá y trzemi ránámi był zábit	Атыла ўродил са бы ⁿ того дна котораго юлиўсь цэса ^p , а ўме ^p петнацатого дна ма ^p ца которо ^r тоть юлиўсь въ <i>главе рымско</i> ⁿ два ⁿ ца ⁿ ма и трети ранами бы ⁿ заби ^t

Aleksander Brückner w swoim czasie dopuszczał, że miejsce to może być jedynym świadectwem tego, że tłumacz białoruski znał trochę łaciny (Brückner, 1886: 383); takie „kapitałne” nieporozumienie świadczy moim zdaniem raczej o kompletnym braku znajomości łaciny przez autora starobiałoruskiego przekładu, co wyklucza możliwość wykorzystania przez niego źródeł węgierskich pisanych w języku łacińskim. Jeżeli uważać znajomość języka węgierskiego przez pisarza kancelarii wileńskiej w latach 1580-ych *a priori* za mało wiarygodną, to ta okoliczność byłaby dodatkowym argumentem na rzecz korzystania przez niego z „Kroniki” Strykowskiego jako jedynie dostępnego mu źródła z formami imienia Attyli z podwójnym -ll-.

Ostrożność i związane z nim używanie trybu warunkowego w tych rozważaniach jest podyktowane przez jeszcze jedno imię w tekście starobiałoruskim, które zdaje się wskazywać na niezależne od Oláha źródło węgierskie. Chodzi o imię ojca Attyli, które w jednym miejscu nie sprawia kłopotów, bo jego starobiałoruska forma dokładnie odpowiada polskiemu wzorcowi (*Ben/degeczow* : бэⁿдэкэчоⁿ) i prawie dokładnie łacińskiemu oryginałowi (*Bendegicz*), ale w drugim przypadku znacznie odbiega od formy użytej w łacińskimoryginale (*Bendegiz* : бэⁿдэкыⁿ):

<i>Olahus 1568:</i>	<i>Bazylik 1574:</i>	<i>Rps. Rac. k. 1580:</i>
Titulus Athilae, quo utebatur, erat: Athila filius <i>Bendegiz</i>	Tytuł Atyle ktorym nie pifał ten był: Atylá Syn <i>Ben/degeczow</i>	тыту ⁿ АТЫЛИ КОТОРЫ ^m са писа ⁿ то ^t бы ⁿ АТЫЛА сы ⁿ бэ ⁿ дэкэчо ⁿ
Nondum <i>Bendegiz</i> avus ipsius paternus vita [...] defunctus erat		Еще бэ ⁿ дэкы ⁿ [...] дѣлъ его по ѿ ^t цу былъ жы ⁿ

Starobiałoruski zapis бэⁿдэкыⁿ zakłada formę *Bendeguz* w polskim tekście, ale niestety w tym miejscu nie dysponujemy paralelnym tekstem polskim z powodu braku odpowiedniej kartki w jednym zachowanym egzemplarzu krakowskiego wydania przekładu Cypriana Bazylika z 1574 r. Forma *Bendeguz* (dziś *Bendegúz*) jest znowu wyłącznie węgierska, por. w łacińskich tekstach średniowiecznych kronik węgierskich: *Bendacuz* (SRH I: 147₆), *Bendekus*, *Bendekuz* (ChronPict, I: 10, II: 74-75), *Bendeguz*, *Bendegwz* (SRH I: 256₂₇, 261₂₇, 30 itd.); w tekstach starowęgierskich *Bendeguz* jest zaświadczone od 1559 r. (razem z formą *Atilla*, por. Zoltán, 2000). Nie ma tej formy jednak u Strykowskiego (tam występuje tylko *Mandazig*, por. Strykowski, 1582: 48). Nie wiemy wprawdzie, co stało w tym miejscu w tekście polskim; widzieliśmy jednak, że Cyprian Bazylík w pisaniu imion zwykł trzymać się dokładnie oryginału łacińskiego, anonimowy tłumacz białoruski natomiast w przypadku imienia Attyli odbiegał od swojego polskiego wzorca. Wynikałoby z tego, że imię to w przekładzie Bazylíka najprawdopodobniej i w drugim miejscu występowało w formie *Bendegecz* czy *Bendegicz*, a postać бэⁿдэкыⁿ < *Bendeguz* białoruski tłumacz na-

plisał pod wpływem jakiegoś innego źródła. O tym źródle wiemy tylko, że nie mogły nim być ani „Kronika” Strykowskiego, ani kroniki węgierskie napisane w języku łacińskim, ale musiało ono zawierać w sobie imię ojca Attyli w jego brzmieniu węgierskim. Takiego źródła nie znamy, ale to nie znaczy, że takiego źródła – może ustnego – nie mogło być w Wilnie za panowania Stefana Batorego.

Literatura

- Chronowski I., 1930, Historia literatury niepodległej Polski, Warszawa.
 Encyklopedia Powszechna, 1859-1868, t. 1-28, Warszawa.
 Komornicki E. S., 1935, Essai d'une iconographie du roi Etienne Batory, (in:) Etienne Báthory roi de Pologne, prince de Transylvanie, Cracovie.
 Kot S., 1956, Nieznany poeta polski XVI wieku, (in:) Zeitschrift für slavische Philologie 25.
 Maenchen-Helfen O. J., 1997, Die Welt der Hunnen: Herkunft, Geschichte, Religion, Gesellschaft, Kriegführung, Kunst, Sprache. Deutschsprachige Ausgabe besorgt von Robert Göbl, Wiesbaden.
 Olahus N., 1938, Hungaria – Athila. Ediderunt Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász (= Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Iosepho Fögel Moderante. Redigit Ladislaus Juhász, Saeculum XVI), Budapest.
 Strykowski M., 1582, Ktora przed-/tym nigdy swia-/tłá niewidziáta. Kronika Polska Litewska, Zmódzka, y wbyłt-/kiey Ruři Kiiowskiej, Moskiewskiej, Siewierskiej, Woł-/yńkijey [...] Przez Macieia Osostewicivsa Striy-/kowlkiego [...] Drukowano w Krolewcu v Jerzego Ofterbergerá. M. D. LXXXII.
 Szádeczky L., 1887, Báthory István lengyel királyá választása 1574-1576, Budapest.
 Ślaski J., 1991, Wokół literatury włoskiej, węgierskiej i polskiej w epoce Renesansu. Szkice komparatystyczne, Warszawa.
 Wierzbowski T., 1900-1904, Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich I-II. Warszawa (reprint: Warszawa 1978.)
 Zoltán A., 1996, Z węgiersko-polsko-białoruskich związków kulturalnych („Athila” M. Oláha w przekładzie polskim i białoruskim), (w:) Acta Polono-Ruthenica I, Olsztyn.
 Zoltán A., 2000, Hunok Vilnában, avagy *Atilla és Bendeguz* az ófehéroroszbán, (in:) Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerkesztette Hajdú Mihály, Budapest.

Skróty

- Bazylik 1574 [Na karcie tytułowej:] Historia spraw Atyle Krolá Węgier-/skiego. Z Łacińskiego języká na Polski przelożoná przez Cypriana Bazyliká. [Na ostatniej karcie:] W Krakowie / Drukował Máciey Wirzbięta / *Typograph* Je^o K. M. Ro-/ku Páńskiego, / 1574.
 Bielski 1597 Kronika polska, Marcina Bielskiego. Nowo Przez Ioach. Bielskiego syná iego wydána. W Krakowie, w Drukárni Jákuhá Sibeneycherá, Roku Páńskiego 1597.
 Brückner 1886 Aleksander Brückner, Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräflích-Raczynski'schen Bibliothek in Posen: Archiv für slavische Philologie 9, 1886, 345-391.
 ChronPict Chronicon Pictum I-II, Budapest 1964.
 PSB Polski słownik biograficzny I, Kraków 1935-.
 SRH Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I-II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, Budapest 1937-1938 (Reprint: Budapest 1999).